

- nkras.ru.
23. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.
  24. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009.
  25. Соцький Ю.Ф. Волосний суд у системі судових установ Російської імперії другої половини ХІХ ст.: структура та судові практики // Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. Серия: Юридические науки. – Т. 25. – 2012. – № 1.
  26. Верховцева І.Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 72.
  27. Верховцева І.Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. Меццєрським) // Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. – Вип. 29. – Одеса, 2013.
  28. Верховцева І.Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П.О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 76.
  29. Верховцева І.Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О. Половцова Київщиною // Матеріали ХVІІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Ч. 1.
  30. Шанин Г. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1.
  31. Бурбанк Д. Правовая реформа и правовая культура: непризнанный успех волостных судов в имперской России // Правоведение. – 2003. – № 2.
  32. Пушкарєв С.Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. – Прага, 1924.
  33. Дружинин М.Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1. – М.; Л., 1946.
  34. Російський державний історичний архів (м. С.-Петербург) (далі – РДІА). – Ф. 1180. – Оп. ХV. – Спр. 144.
  35. Христофоров І.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 70-х гг.). – М., 2002.
  36. Національний архів Республіки Беларусь. – Ф. 68 – Оп. 1. – Спр. 2.
  37. РДІА. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 298.
  38. Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 560.
  39. РДІА. – Спр. 1317. – Оп. 1. – Спр. 97.
  40. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 462.
  41. Реформы или революция?: Россия в 1861–1917: Мат. Межд. colloquiuma историков. – СПб., 1992.
  42. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60–70-е гг. ХІХ в.). – Л., 1972.
  43. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб., 1903.
  44. Труды комиссии по преобразованию волостных судов: в 9 т. – СПб., 1873–1874.
  45. Обычное право крестьян Харьковской губернии. – Вип. 1–2. – Х., 1896.
  46. Центральний державний історичний архів м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 705. – Спр. 318.
  47. РДІА. – Ф. 1217. – Оп. 1. – Спр. 97.
  48. Христофоров І.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–90-е гг.). – М., 2011.
  49. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 42.

Verkhovtseva I.G. «We didn't succeed in the volost courts everywhere»: Peasant justice in Russia at the post-reform epoch. In the article are characterized the social and political conditions of the volost courts introduction in Russia during the Great peasant reform. Is analyzed the attitude of the public and bureaucracy to the volost courts in the post-reform epoch.

Key words: volost court, township judges, common law, official right

Н. М. Борисенко

ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ І ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Проаналізовано складові шкільної політики уряду Російської імперії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: шкільна політика, міністерство народної освіти, Російська імперія

Формування та розвиток системи освіти як цілісного явища відбувається у складному поєднанні чинників зовнішньої й внутрішньої детермінації. Відповідно, одне з актуальних завдань студіювання історії освіти полягає в розкритті взаємодії, сутності та характеру цих факторів. Не менш важливим є й аналіз закономірностей формування і розвитку системи освіти як цілісного об'єкта, виявлення внутрісистемних зв'язків різних компонентів системи освіти, її відносин з макросистемою суспільства. Все це слід розглянути у специфічних виявах суспільної модернізації Російської імперії в другій половині ХІХ ст.

Поширені у наукових колах версії модернізації носять суто інституціональний характер. О. Ахієзер розуміє її як встановлення політичного лібералізму, але протиставляє його традиційному суспільству. В. Хорос трактує як розвинуту ринкову економіку, перехід до більш передових ешелонів капіталізму. Найбільш перспективним видається підхід І. Герасимова, який пропонує розглядати модернізацію соціальних інститутів як похідну модернізації менталітету населення [1, 13]. Прикметною рисою модернізації Російської імперії була невідповідність її ідеалів і проєктів реформи втіленню на практиці, тобто «спотворенні» запозичених ідей і теорій.

Процес модернізації в Російській імперії можна представити як поступове, починаючи з ХVІІІ ст., поширення ідей, а головне – навичок і культури мислення країн Модерну. Саме школа (від початкової до вищої) являє собою основну ланку, що пов'язує різні рівні духовного життя суспільства. Також шкільне навчання є одним з найважливіших каналів ретрансляції, накопиченого людством, досвіду, соціалізації особистості та її адаптації до конкретних суспільних відносин. Об'єктивні можливості, що містяться в ідеї систематичної публічної освіти, визначально важливі для суспільства та держави.

Розуміння змісту народної освіти співвідноситься з домінуючою в конкретній країні й народі культурною, а найголовніше – релігійною традицією. Найперший чинник, що визначає «необхідний мінімум» освіченості, є релігійно-цивілізаційний. На той момент у Російській імперії він діяв через родину і суспільство. Інший чинник зумовлювався політикою держави, а реалізувався через законодавчі заходи і систему державних навчальних заходів. Саме державна влада Російської імперії, через урядові інституції стала основним агентом поширення просвітництва і суб'єктом освітньої політики.

Вважаємо необхідним з'ясувати сутність поняття «шкільна політика», яким будемо оперувати в межах дослідження. Шкільна політика – це сукупність ідеологічних, законодавчих, адміністративних і педагогічних акцій (заходів) у сфері народної освіти, що здійснюються державою, соціальними інститутами, становими корпораціями для досягнення визначених соціально-економічних, політичних, культурних і педагогічних цілей [2, 82]. Застосовуючи методику системного аналізу, виділяємо такі елементи шкільної

політики: цілі, їхня реалізація за допомогою різних заходів, інституції, що їх здійснюють. Внутрішній взаємозв'язок елементів системи, тобто, структура шкільної політики як вид цілеспрямованої діяльності у сфері народної освіти, забезпечується такими послідовними етапами: визначення цілей і завдань шкільної політики (з певною ідеологічною мотивацією); вибір та обґрунтування засобів і методів досягнення цілей; їхня практична реалізація на різних рівнях – законодавчому, адміністративно-управлінському та конкретної шкільної практики.

Реалізацію цілей і завдань шкільної політики в Російській імперії визначали такі управлінські структури: вищі органи влади (Державна Рада, Комітет міністрів, Рада міністрів) – на рівні законодавчому й адміністративному; центральні державні установи (міністерства і головні відомства) – на адміністративному рівні; місцеві державні установи (канцелярії попечителів навчальних округів, дирекції й інспекції народних училищ Міністерства народної освіти, навчальна адміністрація інших відомств – єпархіальні училищні ради, окружні інспекції тощо) – на регіональному адміністративно-управлінському рівні; органи шкільного управління (завідувачі училищ, попечительські ради, господарські комітети тощо) – на рівні діяльності окремих навчальних закладів [3, 242].

Визначення та законодавче затвердження цілей і завдань шкільної політики в Російській імперії було однією з прерогатив вищої влади. Їхнє ідеологічне обґрунтування покладалося на ідеологів офіційного державного курсу. Вибір методів досягнення визначених цілей був функцією офіційної педагогіки, покликаною розробляти «педагогічну ідеологію» держави та здійснювати педагогічну мотивацію цілей, засобів, методів і очікуваних результатів шкільної політики. У цій справі високопосадовці співпрацювали з провідними педагогами країни, зокрема й університетськими професорами. Проте, як зазначав М. Катков, потрібна була не наука взагалі, а тільки «раціональна і корисна наука, відповідна вимогам держави» [4, 8].

Радянська історіографія проблеми народної освіти імперської доби постійно підкреслювала страх царизму перед просвітництвом, яке розглядалося синонімом свободи [5, 6]. Науковці демонстрували відданість ленінській характеристиці Міністерства народної освіти як «відомства поліцейського розшуку, знущання над молоддю, наруги над народним прагненням до знання» [6, 176]. Постійно наголошувалося на негативних аспектах шкільної політики самодержавної влади.

Вважаємо, що до негативних наслідків шкільної політики може призвести помилка в будь-якій її ланці. Негативні аспекти шкільної політики можуть виявитися тоді, коли в ході її реалізації переоцінюється дієздатність певних засобів і методів, не враховується їхня обмеженість, а також досвід втілення попередніх шкільних акцій. Як слушно зауважив Е. Днепров, яскравим прикладом цього може бути імперська практика інспекції народних училищ [7, 31]. Охороно-поліцейська діяльність інспекції від початку була обмежена системою фінансування народних училищ. Не маючи в розпорядженні коштів для задоволення шкільних потреб, інспекція неодноразово ставала залежною від розпорядників кредитів, тобто, земств. Крім цього, кількість інспекторів була обмеженою й, навіть за умови виняткової заподадливості, вони не встигали здійснювати ретельну опіку над початковими школами. В підсумку, уряду Російської імперії було

складніше розширити склад інспекторів, ніж земствам – кількість шкіл.

Варто наголосити, що негативні результати шкільної політики будуть неминучими, якщо її автори не враховують перехідний характер певних завдань, архаїзм окремих засобів і методів, не зважають на зміни обставин. Складну діалектику суб'єктивного й об'єктивного в шкільній політиці уряду, дуалізм співвідношень її цілей, засобів, методів і результатів можна виявити за умови ґрунтовного, всебічного аналізу не тільки владних заходів, але й сфер суспільного життя, прямо чи опосередковано пов'язаних з ними.

Як би виважено не оцінювали дослідники безпосередні наслідки підготовлених урядових акцій щодо народної освіти, не лише вони будуть її результатами. До речі, на думку Е. Днепров, здатність до врахування цієї обставини – лакмус далекоглядності як політика, так і подальшого дослідника політики [8, 136]. З іншого боку, «освітні» результати досягаються не тільки в контексті реалізації шкільної політики. Вони можуть бути опосередкованими, побічними, подальшими наслідками політичних заходів, здійснених в інших, інколи досить віддалених від народної освіти, сферах суспільного життя. Зокрема такі наслідки мало впровадження 1874 р. у Російській імперії загальної військової повинності, що стала каталізатором таких процесів у житті пореформеної початкової школи, як розширення шкільного будівництва і демократизація народної освіти.

Вивчаючи урядову політику у сфері народної освіти Російської імперії пореформеного періоду, досить важливим є виявлення внутрішньої структури цілей, що включає взаємозв'язок та ієрархію різних цільових компонентів – економічних, соціальних, політичних, культурних, педагогічних тощо. На нашу думку, еволюцію політики державної влади Російської імперії в сфері народної освіти протягом другої половини XIX ст. репрезентують три основні етапи. Перший (1856–1866 рр.) – становлення і законодавче затвердження громадської системи народних училищ на демократичних засадах. Другий (1866–1884 рр.) – посилення адміністративного контролю за народними школами. Третій (1884–1905 рр.) – створення системи державних церковнопарафіяльних шкіл як альтернативи громадській (земської) школі.

Серед комплексу цілей урядової політики у сфері початкової народної освіти на першому етапі (створення народних шкіл під час реформ 1860-х рр.) переважали соціальні аспекти, пов'язані з відміною кріпацтва. Положення про початкові народні училища височайше схвалено 14 липня 1864 р. [9]. Цим актом вища влада сподівалася прискорити розвиток просвітництва серед населення. Відповідно до його основних положень, уряд відмовлявся від системи державних училищ і передавав ініціативу громадськості та приватним особам. Роль державної влади обмежувалася узгодженням і консолідацією зусиль ініціаторів і відомств.

З кінця 60 – до середини 90-х рр. XIX ст. у структурі цілей державної політики домінуючу роль відігравали політичні міркування, зумовлені боротьбою з революційною пропагандою народників і активізацією земської справи щодо народної освіти, а також посиленням русифікаторських тенденцій у політичному курсі влади. Так, після замаху студента Каракозова на Олександра II, у верхах посилювся вплив консерваторів. Погоджуємося з думкою радянського історика І. Оржеховського, що «ліберальні параграфи статутів університетів і гімназій, зростання зацікавленості сус-

пільними інтересами серед учнівської молоді, вплив земських установ на початкову освіту – все це не лише драгувало, але й лякало реакціонерів» [10, 135]. «Важливу справу народної освіти уряд не повинен випускати зі своїх рук», – наголошував у доповіді міністр народної освіти Д. Толстой. На межі XIX–XX ст. у міркуваннях уряду стосовно народної школи пріоритету набули важелі економічного характеру, що засвідчили осмислення можновладцями ролі освіти як чинника розвитку продуктивних сил країни.

Педагогічні та культурницькі аспекти державної політики щодо початкової освіти були другорядними, оскільки зумовлювалися домінуючим політичним вектором імперії. Переконливим підтвердженням цього є постійне «охоронництво» і консерватизм у підходах до змісту народної освіти, адже найпершим предметом був Закон Божий. Зміст офіційної документації засвідчує, що важливість народної освіти як фундаментальної засади подальшого прогресу держави добре розуміли консерватори у верхах.

Отже, вища влада Російської імперії, за аналогією освічених урядів Європи, вирішила заохочувальними засобами прискорити розвиток просвітництва серед населення. Водночас шкільна політика уряду була досить суперечливою. З одного боку, царат, керуючись бюрократичними традиціями, був зацікавлений у певній уніфікації системи освіти, що засвідчили Положення про початкові народні училища, які регламентували всю діяльність початкових шкіл. З іншого – станова, національна, конфесійна політики самодержавства призводили до роздрібнення народної освіти. Основними чинниками, що визначали шкільну політику російського уряду в другій половині XIX ст., були завдання соціальної модернізації країни, потреби різних соціальних верств в освіті та мінімальна участь держави щодо фінансування діяльності початкової школи.

1. Герасимов И.В. Модернизация России как процесс трансформации ментальности // *Русская история: проблемы ментальности: Тезисы докл. науч. конф.* – М., 1994.
2. Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма (малоисследованные проблемы и источники): Сб. науч. тр. / Под ред. Э. Днепров. – М., 1980.
3. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 2008.
4. Письмо М.Н. Каткова Александру III (июль 1884 г.) // *Былое.* – 1917. – № 4.
5. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2011.
6. Иванов А.Е. Управление высшей школой России в конце XIX – начале XX вв. // *Историографические и исторические проблемы русской культуры: Сб. ст. / Отв. ред. Л. Пушкарев.* – М., 1983.
7. Школа России накануне и в период революции 1905–1907 гг.: Сб. науч. тр. / Под ред. Э. Днепров. – М., 1985.
8. Днепров Э.Д. Российское образование в XIX – начале XX в. – М., 2001. – Т. 2.
9. Положение о начальных народных училищах // *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* – СПб., 1876. – Т. 3.
10. Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х гг. XIX века. – Горький, 1974.

Borysenko N.M. The school educational policy of the Russian Empire government in the second half of XIX century: analysis of the components and actual tendencies. School educational policy of the government in the Russian Empire during the second half of the XIX century is analyzed in the article.

Key words: school educational policy, Ministry of public education, Russian Empire

В. С. Єрмілов

ГУБЕРНСЬКІ ТА ПОВІТОВІ З'ЇЗДИ ЗЕМСЬКИХ ЛІКАРІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті висвітлені роль і діяльність перших в Україні губернських та повітових з'їздів земських лікарів з організації медико-санітарної справи в Херсонській і Таврійській губерніях та на півдні Бессарабії.

Ключові слова: Південь України, земська медицина, з'їзди земських лікарів

Формування сучасного громадянського суспільства в Україні передбачає активну участь у ньому діячів місцевих органів влади та фахівців різних галузей діяльності через їхні громадські корпоративні об'єднання. У зв'язку з цим, актуальним є аналіз досвіду земств різних рівнів – губернських і повітових – стосовно земської медицини, де громадський вплив на формування та діяльність системи надання медичної допомоги населенню був найбільш значущим. Особливо виразно це можна прослідкувати на прикладі Півдня України, адже саме тут земська медицина мала визнані досягнення у багатьох видах діяльності. Так, значний вплив на рівень розвитку громадської медицини мали з'їзди, в яких брали участь як лікарі, так і діячі місцевих органів влади.

На вагоме значення таких з'їздів вказувалося від початку їх проведення. Загальні дані про всеросійські та губернські з'їзди наводили та підкреслювали їх провідну роль у розвитку громадської медицини відомі тогочасні історики земств і земської медицини І. Моллесон, Я. Абрамов, М. Капустін, І. Попов, Б. Веселовський, З. Френкель [1]. Таким же чином висловлювались і радянські історики медицини С. Ігумнов, П. Канєвський, П. Заблудовський, І. Страшун, М. Левіт, С. Верхратський [2]. У наш час загальну позитивну оцінку з'їздам лікарів царського періоду давали М. Мірський, В. Кузьмін, Н. Ємельянова [3].

Лікарі вперше почали збиратися на крайові з'їзди природознавців і лікарів у Києві 1861 і 1862 рр. [4, 195]. За їх прикладом, з 1867 р. стали проводитися всеросійські з'їзди природознавців і лікарів. Всього майже за 50 років їх відбулося 13, з них 3 – в Україні (1871 і 1893 рр. у Києві та 1883 р. в Одесі). Активну участь в усіх всеросійських з'їздах брали українські лікарі. Починаючи з одеського з'їзду, у наступних виділялася секція земської медицини, а представник Херсонського земства Силуянов ще 1879 р. на VI з'їзді запропонував регулярно скликати всеросійські з'їзди гігієністів і земських лікарів [5, 55]. З 1885 р. почали проводитися більш важливі для громадської медицини з'їзди Товариства російських лікарів у пам'ять М. Пирогова, в яких активними учасниками були лікарі Півдня України (М. Уваров, М. Тезяков, О. Корчак-Чепурківський, М. Васильєвський та ін.).

Однак найбільше значення для південного регіону мали місцеві губернські та повітові з'їзди. На роль з'їздів херсонських земських лікарів та членів управ у плануванні заходів з покращення медичного обслуговування населення вказувала О. Майстренко [6]. Проаналізували лікарські з'їзди Таврійської, Херсонської та Катеринославської губ. з проблем охорони здоров'я населення О. Черемісін і М. Герасименко [7]. На вирішальну роль X Херсонського губернського з'їзду лікарів і членів управ у формуванні санітарної організації звернула увагу Н. Коцур [8]. Про особливий вплив X і XI Таврійських губернських з'їздів на основи організації місцевої земської медицини писав В. Присенко [9]. Побіжно окремі з'їзди Бессарабської губернії розгля-